

Georg Vobruba

Kapitalizmus és demokrácia*

A rendszerváltás szociális előfeltételei Kelet-Európában

I.

Az átmenet folyamatait Kelet-Közép-Európában úgy lehet leírni, mint egy bonyolult szerződést, amelyet az új elitek kínálnak a lakosságnak. Azonnali polgári jogokat és teljes személyi valamint politikai szabadságot, és egy belátható időn belül működőképesé váló gazdaságot kínálnak cserébe a gazdasági átalakulás kezdeti költségeinek és kockázatainak elviseléséért, valamint a gazdasági státus egyenlőségének – amúgy is illuzórikus – jogáról illetve bizonyos, a régi rendszer által garantált társadalmi jogokról való lemondásért (Smolar, 1990). Ez tehát azt jelenti, hogy a kollektív gazdasági eredményért egy ideig „mindenkinek” háttérbe kell szorítania egyéni érdekeit. Erre a problémára jól illik Dahrendorf mondata: „A gazdasági átalakulások a siralom völgyével kezdődnek.” (Dahrendorf, 1990) A tanulság: a jelen nélkülözései a jövőbe fektetett beruházások.

Az, hogy Kelet-Európa társadalmainak átalakulása *központilag igazgott* gazdaságokból *kapitalista* piacgazdaságokká és diktatúrákból demokráciákká vajon sikerül-e, a következő kérdésen múlik: hogyan fedi át egymást az az időperspektíva, amelyben az átalakulás anyagi eredményei bekövetkeznek, azzal az időperspektívával, amelyben a nép türelme elfogy? Mindazok, akiknek viselniük kell az átalakulás terheit, meddig hajlandók és tudnak várni az átalakulás sikereire? (Vobruba, 1991)

II.

A rendszerváltás problémáinak politikai tárgyalásánál a „kivárás” és a „türelmetlenség” kulcsfogalmakká lettek. A *Süddeutsche Zeitung*nak adott interjújában (1991. május 2.) Magyarország államelnöke, Göncz Árpád hangsúlyozza, hogy „az egész ország türelmetlen és elégedetlen”. Hasonlóképpen írja le a *Zeiten*ben (1991. október 11.) országa helyzetét a

* Eredeti megjelenése: *Kommune*, 1992/1.

lengyel miniszterelnök, Jan Krzysztof Bielecki. „Két év óta dolgozunk a piacgazdasággá való átalakuláson... Mára a nép már elfáradt.” És: „A nép akkor lesz hajlandó kitartani, ha az áldozatoknak értelmük van.” Gorbacsov, Sevardnadze, Jelcin és sokan mások mindig nyomatékosan rámutatnak arra, hogy a nép nem akar és nem képes vég nélkül várni, s fenyeget az a veszély, hogy az életfeltételek javulása „túl későn” következik be. Mindezekben a véleményekben az is közös, hogy saját erőből nem lehet zöldágra vergődni. Tehát külföldi tőkére van szükség. Jan Krzysztof Bielecki: „Nincs elég belföldi tőkénk, ezért külföldről kell tőkét kapnunk.” És Göncz Árpád: „Szívesen látnánk itt erős versenyt, azt, hogy tolong a külföldi tőke. Ez azonban pillanatnyilag még nincs így. Nagyon örülnénk tehát annak, ha a német tőke egy kissé agresszívebben bővítené befolyását Magyarországon.” Az új reformországok egyforma áhítózása a külföldi tőkére természetesen egy alapvető problémát eredményez: a potenciális beruházók szempontjából gazdaságilag ésszerű, ha várnak, és egyelőre besszre spekulálnak: a belépés csak még olcsóbbá válhat. Mert minél tovább haboznak a külföldi beruházók, annál sürgősebbé válik a nemzeti kormányok számára, hogy megnyerjék őket, és annál inkább igyekezniük kell a beruházási feltételeket politikailag javítani. A Szakértők Tanácsának 1990/91. évi jelentése ebben az összefüggésben „beruházási attentizmusról” beszél, s ebben látja a kelet-európai gazdaságok átalakulásának egyik fő problémáját.

A nemzetközi beruházóktól eltérően a nemzeti kormányok tehát az idő szorításában dolgoznak. Ez alapján véve abból fakad, hogy Kelet-Európa országaiban *egyidejűleg* kell végbemennie a központilag igazgott gazdaságok átalakulásának kapitalista piacgazdaságokká, és a bürokratikus diktatúrák átalakulásának parlamentáris demokráciákká. Más szavakkal: a most kivívott politikai participáció lehetőségei azzal a lehetőséggel is járnak, hogy az emberek a gazdasági átalakítás ellen szavaznak. A gazdasági átalakulás politikai akadályozása viszont azzal a veszéllyel jár, hogy az új politikai participációs jogok elmerülnek a gazdasági káoszban. Az, hogy ezeken a kockázatokon a rendszerváltás időszakában úrrá lehet-e lenni, két tényezőtől függ:

1. A közvéleményben erősen gyökeret kell vernie annak a felfogásnak, hogy az érdekek érvényesítésének elhalasztása mindenki érdeke. Másként: az embereknek akarniuk kell várni.

2. Az anyagi életfeltételeknek nem szabad egy bizonyos szint alá süllyedniük. Legalábbis el kell hártani az éhezés veszélyét. Másként: az embereknek olyan helyzetben kell lenniük, hogy várhassanak.

Hogyan lehet csökkenteni az eltérést a gazdasági transzformáció nagyobb lélegzetű, és az egyéni érdekek rövidebb időhorizontja között? Elvileg két megoldási lehetőség jöhet számba: az átalakulás időhorizontjának szűkítése, illetve az egyéni érdekek időperspektívájának kitágítása.

III.

Valamennyi stratégia, amely az átalakulás időhorizontjának szűkítésére irányul, a „sokkok” és a „gyorsítás” elgondolásai körül forog. Az USA külügyminisztere „sokk-terápiát” ajánl Albániának. Václav Klaus, a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság pénzügyminisztere szerint a félszívű reform rosszabb, mint a semmilyen (*Wochenpresse*, 1990. október 11.). Hasonlóképpen vélekedik Kornai János, egyike az élenjáró magyar közgazdászoknak: „Meggyőződése, hogy a lakosság, ha hisz abban, hogy a helyzet javulni fog, inkább elfogadja az egyszeri radikális sokkot és annak traumáját, mint a reménytelen tortúrát, a gazdasági viszonyok lassú, de folytonos romlását és az ezzel járó szociális feszültségeket.” (Kornai, 1990) Ennek megfelelően a transzformáció problémáit a kielégítő gyorsaság problémájának tekintik. „Lengyelország első számú problémája most a gyorsítás” – mondja Geremek. A sokk-terápia képviselői maguk is elismerik, hogy stratégiájuk „rendkívül kockázatos” (Pellicani, 1991). Valóban: kockázatos mind a lakosság, mind maga a rendszerváltás számára. „Gyerekek fagytak meg a fővárosi kórházban” – ez a címe egy, a késő őszi albániai helyzetről szóló tudósításnak (*Der Standard*, 1991. november 25.). A tudósításban az albániai Demokrata Párt szóvivője arról beszél, hogy „egyes jelek szerint a kormány már nem képes az országot kormányozni”, s hogy „politikai obstrukció működik, azzal a céllal, hogy az emberek vágyódjanak a régi szép Enver-Hodzsa-idők után”. Rögtön látható: a sokk-terápia képviselőinek mindössze egyetlen – bár valljuk meg, erős – érve van: „nincs más alternatíva”. Ezért kell vállalni a sokk-terápia kockázatait.

Első kérdésünk: tulajdonképpen milyen kockázatai vannak a sokk-terápiának? Itt nem kívánjuk valamennyit felsorolni. Sok van belőlük és országonként különbözők. Most azonban nem erről van szó, hanem a probléma általános összefüggéseinek megértéséről.

A sokk-terápiák fő problémája, hogy hibás körbe vihetnek, mert a „kemény rendszabályok” nemcsak megoldanak problémákat, hanem származékos problémákat is teremtenek. Ha nem így lenne, akkor a sokk-terápiák nem volnának kockázatosak. Ezzel a sokk-terápia képviselőinek is egyet kell érteniök. Ilyen származékos problémák lehetnek pl. a vásárlóerő túlzott zsugorodása, növekvő sztrájktevékenység, instabil kormányok, „rendkívüli politikai felhatalmazás” igénylése. És minél keményebbé válnak a problémák megoldására (különösképpen a megoldás gyorsítására) irányuló rendszabályok, annál súlyosabb további problémák keletkeznek. Ez világossá teszi a sokk-terápiák alapvető veszélyét. Az az érv, hogy „nincs más alternatíva”, egydimenziós stratégiához vezet. A növekvő problémák olyan rendszabályokat igényelnek, amelyek magva: „még többet ugyanabból”. S éppen ebből fakadnak a hibás körök. Ha a kemény rendszabályok nem elég sikeresek, nosza, hozzunk még keményebbeket. Ha a rendkívüli politikai felhatalmazás nem jár a kívánt eredménnyel, nyilván további ilyenre van szükség. Az ilyen folyamatok a demokratikus jogok időleges felfüggesztésére vezethetnek, ami aztán később vissza nem

fordítható felfüggesztéssé válhat. Még ha a sokk-terápiák gazdaságilag jól megalapozottak lehetnek is, azzal az eredménnyel járhatnak, hogy a műtét sikerül, a beteg meghal.

IV.

Ebből két tanulság vonható le.

Az egyik: a transzformációs folyamatok sikere a gazdaságtól függ, de a tiszta közgazdasági elmélet nem alkalmas gondolkodási modell a transzformációs folyamatok számára. A rendszerváltás olyan elméletére volna szükség, amely a gazdasági folyamatokat szociális és politikai keretükben képes ábrázolni. Ilyen elmélet még nincs.

A másik: a sokk-terápia melletti állásfoglalás hamis alternatívából fakad. Nem a radikális változtatás vagy a félszívű habozás között kell választani, hanem aközött, hogy a radikális változás szociális csillapítással vagy anélkül menjen-e végbe. Ez utóbbi ahhoz a második lehetőséghez vezet, amelyet az időperspektívák összeegyeztethetőségénél említettünk: az egyéni érdekek időhorizontjának kitágításához.

A politikusok túlnyomó többségétől eltérően a „World Institute for Development Economic Research (WIDER)” szakértői csoportja gazdasági sokkot és szociálpolitikai csillapítást javasol. „Sem a stabilizálással, sem az árliberalizálással nem lehet várni. A fokozatos liberalizálás oda vezet, hogy áremelkedésekre számítva jószágkészleteket igyekeznek felhalmozni. Ez ellátási bajokat és gazdasági káoszt eredményez. A kormányra erős politikai nyomás nehezedik, hogy késleltesse az áremelkedéseket” (Blanchard et al., 1991). Ezért a szakértői csoport a radikális liberalizálással egyidejűleg „az alapvető szükségletek kielégítésére irányuló programot javasol a lakosság ama része számára, amelyet leginkább fenyeget az elszegényedés veszélye” (uo.).

Itt nem az a kérdés, hogy e szerzőknek konkrétan milyenek a szociálpolitikai elképzelései és ajánlásai. Szerintük az utóbbi két évtizedben a tartós munkanélküliséggel Nyugat-Európában szerzett (közelebről meg nem jelölt) tapasztalatokból az a tanulság vonható le, hogy a munkanélküli támogatásnak kezdetben nagyvonalúnak kell lennie, de kb. egy fél év elteltével azt „erősen csökkenteni” kellene (uo.). Ez a javaslat nagyon is kétséges, mert azt feltételezi, hogy a munkanélküliségi támogatás hamaros megszűnésének fenyegetésével csökkenteni lehet a munkanélküliség időtartamát.

Függetlenül az ilyen aggályoktól, ez a felfogás mégis a döntő elvi problémát ragadja meg: a szociálpolitika olyan rendszabályként kerül alkalmazásra, amely kitágítja azoknak az időhorizontját, akik az átalakulás költségeit viselni kénytelenek. Az elszegényedés kockázatainak szociálpolitikai mérséklése nemcsak a szegénységtől fenyegetettek érdekében álló rendszabály, hanem előfeltétele a transzformációs folyamatok sikerességének. „A szociálpolitikának most mindenekelőtt az a feladata, hogy megerősítse az emberek jövőbe vetett hitét, megszilárdítsa pozitív társa-

dalmi beállítottságukat, szabályozza a konfliktusokat, s kiküszöböli a reformok negatív szociális következményeit” (Zaslavszkaja, 1990).

V.

Ez a gondolat még tovább vihető. A szociálpolitika mentesíti a gazdasági rendszert a létbiztonság problémáinak és az elosztási konfliktusoknak a terhétől, s ezáltal lehetővé teszi, hogy gazdasági feladataira koncentráljon. A létbiztonság kérdéseinek a gazdasági rendszerről való leválasztása lehetővé teszi, hogy az emberek kívárlják a gazdasági eredményt. Ezenkívül, a szociális biztosítás csökkenti a hibás körök veszélyét. Egyrészt gazdasági értelemben, mert hozzájárul a vásárlóerő stabilizálásához, másrészt politikai értelemben is, mert csökkenti a társadalom konfliktus-szintjét. Ez utóbbit a szociálpolitika nem azzal éri el, hogy nagyobb jövedelem-egyenlőséget hoz létre, hanem azzal, hogy könnyebbé teszi a jövedelmi különbségek elfogadását. Kornai hangsúlyozza, hogy ez fontos aspektusa az átalakítás sikerének. „Az emberek gondolkodásának meg kell változnia. A gazdagodást sokáig egyetlen dolognak tekintették. A lakosság tudatába mélyen berögződött: ha valakinek több a jövedelme, akkor ez azon múlik, hogy másoktól veszi el.” (Kornai, 1990) Ily módon azonban ő csak a nagyobb egyenlőtlenség elfogadása mellett tör lándzsát, de nem vizsgálja ennek az elfogadásnak a feltételeit.

Jövedelemkülönbségek érdekében állhatnak a kevesebbet keresőknek is, ha ezek a különbségek annyira megjavítják az általános gazdasági helyzetet, hogy ők is többet kapnak, mint azelőtt. Az egyenlőtlenség és a nagyfokú gazdasági hatékonyság együttese azoknak is érdeke lehet, akik a jövedelmi skála legalsó fokán vannak. Az elméletben ez már közismert érv. Ahhoz azonban, hogy az emberek a gyakorlatban – a maguk élethelyzetére alkalmazva – megértsék és elfogadják, mindenkinek magának kell megtapasztalnia az érv igaz voltát. Ez megint idő kérdése.

VI.

A politikai rendszerváltás menedzselésének fő problémája az átalakítás időperspektívája és az egyéni érdekek időperspektívája közötti eltérés. A sokk-terápiák nemcsak nagyon kockázatosak, de önpusztítók is lehetnek. Ha ez igaz, akkor az emberek kívárló képességének és hajlandóságának szociálpolitikai megerősítése nélkülözhetetlen előfeltétele annak, hogy sikerüljön a központilag igazgatott gazdaságok átalakulása kapitalista piacgazdaságokká és a bürokratikus diktatúrák átalakulása parlamenti demokráciákká.

Távolról sem úgy áll a dolog, hogy Kelet-Európa egyik új reformállamának sincs szociálpolitikai cselekvési tere, s hogy minden szociálpolitikai fejlődés lehetetlen (Lévai, 1991). De mégis kézenfekvő, hogy a szociálpolitikai alátámasztás a legtöbb reformországban túlságosan igénybe ven-

né az állam pénzügyi erejét. Tehát nélkülözhetetlen a nemzetközi támogatás. Ennek elnyeréséért nemcsak az erkölcsi kötelezettséggel kellene érvelni. Erdemleges pénzügyi transzferekre az új reformállamok csak akkor számíthatnak, ha az ottani transzformációs folyamatokat a nyugati ipari országok jól felfogott érdekükben állóknak tekinthetik. De vajon tekinthetik-e annak? Időközben már látszik néhány politikai jele annak, és felmerül sok jó érv amellett, hogy a Kelet ökológiai korszerűsítésének nyugati pénzügyi támogatása a Nyugatnak is érdeke (Nissen, 1992). Az ökológiai károkozásoknak egyetlen, de a nemzetközi pénzügyi támogatás elnyerése szempontjából felbecsülhetetlen előnyük van: nem törődnek az országhatárokkal. A Kelet ökológiai korszerűsítése ezért érdeke lehet a Nyugatnak – legalábbis a közvetlenül határos országok lakosságának. De hogyan áll a dolog a diktatúrákkal? Milyen hatással lennének új keleti diktatúrák a pénzügyileg erős ipari országok érdekeire? Érdeke-e a Nyugatnak, hogy sikerüljön a kapitalizmussá és demokráciává történő transzformáció? Ezt a kérdést nyitva szeretném tartani a további vita számára. Túlságos leegyszerűsítés, ha valaki ezt erkölcsi együttérzéssel vagy felháborodással intézi el.

Fordította Nagy Tamás

Hivatkozások

- Blanchard, Oliver et al.: *Reform in Eastern Europe*. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1991.
- Dahrendorf, Ralf: „Politik, Wirtschaft und Freiheit.” *Transit*, 1990/1.
- Kornai, János: *The Road to a Free Economy* (Út a szabad gazdasághoz) New York, London: W. W. Norton & Company, 1990.
- Lévai, Katalin: *Towards a Reform of Social Policy in Hungary*. Diskussionspapier, Hamburger Institut für Sozialforschung, 1991.
- Nissen, Silke: *Ökologie in der Zivilgesellschaft*. Marburg, Metropolis, 1992.
- Pellicani, Luciano: „Preconditions for Soviet Economic Development”. *Telos*. No. 84, 1990.
- Smolar, Aleksander: „Durch die Wüste. Die Dilemmas des Übergangs” *Transit*, 1990/1.
- Vobruba, Georg: *Jenseits der sozialen Fragen. Modernisierung und Transformation von Gesellschaftssystemen*. Frankfurt, Suhrkamp, 1991.
- Zaslavszkaja, Tatjana: „Soziale Aspekte der Perestroika in der UdSSR”. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 19–20/1990.